



УДК 304. 42

## ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ФОРМИ НАРОДОВЛАДДЯ

**Микола БОЙЧУК**

**Ключові поняття:** демократія, народ-  
довладдя, модель демократії.

© М. Бойчук. 2011



Стародавній Греції, яка стала протягом першої половини I тис. до н. е. епіцентром принципово нового варіанта політичного розвитку, цим словосполученням позначали

«державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належала народним зборам і голосуванню» [9, 22]. Притому підставою нової концепції порядку на протигагу пірамідально-ієрархічним суспільним відносинам стає ідея ісономії – рівної участі усіх громадян у врядуванні. Усі громадяни полісу, наскільки різними вони не були б за походженням, матеріальним станом й родом занять, сприймаються як «подібні» і «рівні» один одному, як такі, хто має однакові права участі в усіх аспектах суспільного життя [18, 12]. З приводу античної демократії дуже слушно висловився грецький історик Геродот: «Щодо народного правління, то воно передусім має перевагу над усіма (іншими) вже в силу свого прекрасного ім'я – «ісономія». Потім народ-правитель не творить нічого з того, що дозволяє собі самодержець. Адже народ управляє, (роздаючи) державні посади за жеребом, й ці посади відповідальні, а усі рішення залежать від народних зборів» [4, 164].

*Слово «демократія»  
перекладається з давньогрецької  
(demos – народ, cratos – влада) як  
«народовладдя».*

Отже, в умовах античної демократії політична воля не могла відчужуватися й передаватися комусь. Кожен громадянин мав право й був зобов'язаний брати особисту участь в управлінні: передусім через безпосередню участь у ньому на народних зборах прямим способом, а також непрямим способом через практику «почергового» виконання адміністративних функцій кожним членом спільноти незалежно від його професійної підготовки [18, 14]. Як висловився афінський стратег Перікл: «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох» [9, 22].

Значний внесок у інтерпретацію феномену давньогрецької демократії належить Платону і Арістотелю, які, до речі, крайні форми такого державного ладу не схвалювали. Зокрема, Платон указує на те, що оскільки в умовах демократії ніхто «ніскільки не піклується про те, хто від яких занять переходить до державної діяльності», то це призводить до панування «нахабства, розгнуданості й розпутства» [12, 345], й в кінцевому підсумку з «крайньої свободи виникає найбільше й жорстокіше рабство» [12, 352]. А Арістотель розумів демократію як «такий устрій, коли вільно народжені й неімущі, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках» [2], яку здійснюють в інтересах виключно заради себе самих, протиставляючи її політії — збалансованого правління більшості, що відібрана на основі цензу заради загального блага. Таке ставлення до демократії з боку видатних філософів античності зумовлено, між іншим, і тією обставиною, що навіть у Стародавній Греції поняття «демос» розуміли неоднаково. «Темосом» переважно називали й спільноту, зібрану в *ekklesia* — народні збори, й народ у цілому, й більшість (*polloi*), й чернь (*ochlos*) [2, 224].

Високо оцінили можливості демократії як форми народовладдя набагато пізніше. Як зазначає Ю. Хабермас, демократія не знайшла рішучих прихильників серед філософів ні в часи античності, ні в Новий час (Moderne) аж до Руссо. Видатний мислитель епохи Просвітництва Жан Жак Руссо, висуваючи теорію суспільного договору, розуміє свободу як автономію народу, як рівну участь

усіх у практиці законодавства, якої народ дає закони самому собі. Пізніше І. Кант визнавав, що Руссо вперше «по-справжньому розвинув» ідею, яка виражається у Канта таким чином: «Законодавча влада може належати тільки об'єднаній волі народу... тільки узгоджена і об'єднана воля всіх у тому сенсі, що кожен відносно всіх і всі відносно кожного ухвалюють одні й ті самі рішення, може бути такою, що дає законодавство» [19].

Французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» чимало уваги приділяє республіканській формі правління, яку він разом з монархією вважає помірною формою правління на противагу непомірному деспотизму. Республіку мислитель розуміє як таку форму правління, за якої верховна влада перебуває в руках або всього народу, або його частини [3, 39]. При тому Монтеск'є був упевнений, що природа правління залежить не лише від числа тих, хто тримає в своїх руках верховну владу, а й від того, яким чином ця влада здійснюється, а також від відчуття, без якого вона не може бути стабільною і процвітаючою. Така чеснота республіки, вважає мислитель, заснована на пошані до законів, на відданості індивідуума колективу.

У своїх роздумах про республіку Монтеск'є звертався до досвіду античних демократій та сучасної йому аристократичної Англії, де він міг спостерігати здійснену повною мірою представницьку владу. Вважаючи демократичну й аристократичну республіку помірними формами правління, мислитель на порядок вище ставив другу. Більш того, він проводив різку грань між владою народу і свободою громадян, оскільки вважав, що неодмінною умовою дотримання законів і захисту гарантій громадян виявляється те, що жодна влада не має бути необмеженою [3, 51]. До того Ш. Л. Монтеск'є висловлював сумніви щодо реальної здатності народу до управління. «Народ здатний контролювати діяльність інших осіб, але не здатний вести справи сам» [8, 171].

На порядок вище можливості демократії як форми народовладдя оцінили ті соціальні мислителі й політики, які з кінця XVIII ст. принципи демократії втілювали в життя.

Всесвітньо популярною стала інтерпретація демократії американським президентом А. Лінкольном, яку він уперше висловив у Гестисбурзькому зверненні 1863 р. Поняття демократії він тлумачив як «управління народом і для народу». Хоча, зазначає М. І. Сазонов, така формула Лінкольна з усією її зовнішньою привабливістю, не витримує наукового аналізу, оскільки не розкриває внутрішнього механізму народного правління [13, 223].

Проте відповідний механізм розкривається в концепціях і практиці попередників Лінкольна. Зокрема, в концепції демократичного правління автора Декларації незалежності Томаса Джефферсона механізм народного правління розкривається через поняття «суверенітету народу». У розумінні мислителя це не просто юридична формула або політико-філософський принцип, а цілком дієздатний спосіб побудови держави. Він природним чином впливає для Джефферсона з його ставлення до людей, довіри до їхнього розуму, досвіду, моральних почуттів. «Я упевнений, зазначав мислитель в одному з листів періоду революції, — що людям можна довірити управляти самими собою та не мати хазяїна» [10, 38]. «Кожна людина й кожна спільнота, що мешкає на землі, — писав він у праці «Особлива думка з питання про те, чи має місцеперебування уряду перенесено на Потомак», — має право на самоправління. Вони отримують його разом з життям з рук природи. Особистість реалізує це право через свою індивідуальну волю, спільнота людей — через волю більшості, оскільки закон більшості є природним законом для кожної людської спільноти» [10, 29].

Отже, зазначає А. Г. Ситін, суверенітет народу, на думку Джефферсона, має виражатися в політичному управлінні. В реальному управлінні на рівні держави провідну роль відіграють певні органи влади. А оскільки будь-яка влада має тенденцію до узурпації, вільного розширення своїх повноважень, продавлення підвладних, корупції й в кінцевому підсумку до тиранії, Т. Джефферсон пропонує низку заходів, спрямованих на протидію цим тенденціям. Серед них розподіл влади на загальнодержавному рівні,

контроль над владою з боку народу, право народу на повстання проти тиранічної влади та регулярні вибори. Проте головний засіб проти можливих зловживань владою Джефферсон убачав у безпосередній участі народу в політичному управлінні, діяльності усіх трьох гілок влади через розумне співвідношення прямої та представницької демократії [16, 157 — 159].

Варто зазначити, що така ідея про нормативне співвідношення прямої та представницької демократії у державі була висловлена до Джефферсона вже згадуваним Ш. Л. Монтеск'є. У своєму відомому творі «Про дух законів» філософ стверджував, «народ, якому належить верховна влада, має зробити сам усе, що його стосується; а те, чого він не в змозі виконати, він має робити через посередність своїх уповноважених» [8, 70]. Пізніше ця ідея набула втілення в громадсько-політичному принципі субсидіарності, згідно з яким на наступному, вищому рівні влагоджуються тільки ті справи, які неможливо настільки ж добре влагодити на нижчому рівні [11, 99]. Проте повертаючись до відомого трактату Ш. Л. Монтеск'є, треба зазначити, що його автор, як вже зазначалось вище, висловлював сумніви щодо реальної здатності народу до управління.

На відміну від французького мислителя американський філософ і політичний діяч Т. Джефферсон не лише відверто вірив у «вирішення питань самим народом, де це можливо, — й органами влади — лише там, де це сууго необхідно» [10, 36], а й наочно уявляв функціонування такої системи влади. Згідно з Джефферсоном, система управління державою полягала єдності різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення виключно до наших громадян; 3) окружної республіки, що займається справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але в той самий час важливих місцевих питань... Йй все це разом узяте, вважав він, — поєднується завдяки тому, що кожному громадянину особисто доручається управління народними справами» [1, 119].

Механізм народного правління розкриває й французький мислитель А. де Токвіль у праці «Про демократію в Америці». Він був переконаний у тому, що «в наші дні принцип народовладдя повно втілюється в життя лише в Сполучених Штатах...», де він себе «починає виявляти в найрізноманітніших формах: то народ у повному складі, як це було в Афінах, сам устанавлює закони; то депутати, обрані на засадах загального виборчого права, представляють цей закон від його імені й під його безпосереднім контролем» [17, 61]. «Суспільство діє тут цілком самостійно, керуючи собою саме, продовжує свою думку французький мислитель. Влада виходить тільки з нього; практично не можна зустріти людину, яка наважилася б увияти собі й особливо висловити міркування про те, щоб шукати її в якомусь іншому місці. Народ бере участь у створенні законів, обираючи законодавців; бере участь у втіленні в життя цих законів — шляхом обрання представників виконавчої влади. Можна сказати, що народ сам керує країною, бо права надані урядові, вельми незначні й обмежені; уряд постійно відчуває свій первісний зв'язок з народом і кориться тій силі, яка створила його. Народ... початок і закінчення всього сутнього; все виходить від нього й усе повертається до нього» [17, 61-62].

Разом із Джефферсоном та іншими американськими просвітителами корені такого устрою А. де Токвіль убачає у тому, «політичне й адміністративне життя зосереджене в трьох основних центрах діяльності, які можна було б порівняти з різними центрами нервової системи, що керують рухами людського тіла» [17, 63]. Зауважимо, на першому рівні, перебуває громада, в якій, на думку А. де Токвіля, «полягає сила свободи народу» [17, 64], далі — округ, потім — штат. Завдяки первинності громади в цій системі «кожна людина володіє рівною частиною влади й кожна однаковою мірою бере участь у керівництві державою». При цьому мислитель визнає, що вже на рівні громади людина підкоряється суспільству. Це відбувається не тому, що «менш за інших здатна керувати державними справами, а тому, що визнає корисним

для себе союз із собою подібними й розуміє, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок» [17, 67].

У пізньокapіталістичному, масовому та індустріальному суспільстві виникають нові так звані посткласичні моделі демократії, засновані на працях М. Вебера, Й. Шумпетера та інших. Зокрема, німецький соціолог М. Вебер демократію розглядає вже не як ту чи іншу форму народного правління, а передусім як систему вибору політичних еліт у межах певних електоральних механізмів «масової політики» [18, 53]. Закінченою формою нова парадигма демократії отримує в конкурентній моделі демократії видатного австрійського економіста Й.А. Шумпетера, яка викладена ним у праці «Капіталізм, соціалізм, демократія».

Згідно з Й. Шумпетером, визначенню демократії як «народного правління» бракує точності. Навіть визначення демократії як «влади, схваленої народом» учений не може прийняти. Й не лише тому, що часи прямої демократії минули. «Поza прямою демократією, зазначає вчений, існує безліч можливих форм, де «народ» може брати участь в управлінні державою чи впливати на тих, хто фактично керує, чи контролювати їх. Жодна з цих форм не має ніякого очевидного чи виняткового права називатись владою народу.. коли якась форма претендуватиме на таке право, то вона це зробити лише через розважливу угоду, що визначить як розуміти термін «правити». Така угода, звичайно, завжди можлива: народ ніколи фактично не править, але він завжди може це зробити через визначення». Правові теорії демократії, що розвинулись у XVII—XVIII ст. в умовах, коли «короновані особи швидко втрачали атрибути освяченої Богом влади» [20, 307], саме й були спрямовані, на думку Шумпетера, дати це визначення через концепти «делегування» й «представництва».

Виступаючи з критикою класичної доктрини демократії та філософії демократії XVIII ст. Й. Шумпетер пропонує власне трактування демократії, яку він визначає як «інституціональну систему для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за

голоси виборців» [20, 334]. Зокрема, Шумпетер висловлює сумніви щодо самостійності електорального вибору: «вибір електорату (який ідеологія гучно назвала голосом народу) не впливає з власної ініціативи: його формують, і це формування є суттєвою частиною демократичного процесу» [20, 350].

Так, як зазначив, О. Фісун, ліберальні принципи ринкових відносин переносяться Шумпетером до сфери політичного: кожен політик виносить на продаж свій «товар», а виборець вільний зробити свій вибір як споживач. Такий підхід максимально звужує поняття демократії, трактуючи її як певний метод, процедурний засіб здійснення політичної влади в суспільстві через встановлення формальних правил відкритої політичної конкуренції еліт у боротьбі за владу [18, 55-56].

Сучасний американський дослідник Л. Даймонд називає Й. Шумпетера родоначальником мінімалістських дефініцій демократії, підкреслюючи той факт, що з часом шумпетерське формулювання вимагало все нових доповнень. Ці доповнення послідовно висловлювали прихильники так званої плюралістичної моделі демократії (Р. Даль, Д. Трумен, С. М. Липсет, Д. Рисмен та інші), зокрема, С. М. Липсет демократію визначав як «політичну систему, що забезпечує постійні конституційні можливості для заміни правлячих осіб. Вона є соціальним механізмом для розв'язання проблеми прийняття соціетальних рішень серед конфліктуючих груп інтересів шляхом надання можливості максимально великій частині населення впливати на ці рішення через вибір серед альтернативних суперників, що вступають у боротьбу за державні посади [21, 71].

Найбільший вплив серед «дороблених» визначень демократії, зазначає Л. Даймонд, набула висунута Р. Далем концепція «поліархії», яка вимагала не лише широкої політичної конкуренції та участі, але й солідні рівні свободи (слова, друку тощо) й плюралізму, що дозволяли людям виробляти та виражати свої політичні переваги значущим чином [5, 11].

У праці «Про демократію» Р. Даль на прикладі асоціації, що налічує кілька сотень членів, виокремлює критерії демократії, які

свідчать про те, що усі члени асоціації мають рівні права у виробленні рішень відносно її політики. Серед них, ефективна участь, рівне голосування, розуміння, що засноване на інформативності, здійснення контролю за порядком денним та включення у життя суспільства [7, 41-42]. Хоча наведені критерії, за Р. Далем, цілком адекватно застосовувати по відношенню до управління державою, «в жодній державі ніколи не було форми правління, яка повною мірою відповідала б критеріям, що визначають демократичний процес» [7, 45]. Також учений переконаний у тому, що варто відстоювати демократичні начала в управлінні державою, вказуючи на те, що «у порівнянні з будь-якою можливою альтернативою демократія має принаймні десять переваг» [7, 48]. Цими перевагами є, за Р. Далем, позбавлення від тиранії, дотримання основних прав і свобод, свобода особистості, самовизначення, моральна автономія, можливість розвитку особистості, захист ключових інтересів особистості, політична рівність, а також прагнення до миру і процвітання.

Термін «поліархія» Р. Даль вводить у сучасну політичну науку разом з Ліндбломом у книжці «Політика, економіка і добробут». «Ми вважали, зазначає він в одній з своїх більш пізніх публікацій, що в деяких суспільствах демократичні цілі все ще розмиті і дуже приблизні в тому сенсі, що нелідери здійснюють відносно сильний контроль за лідерами. Систему соціальних процесів, які роблять це можливим, ми назвали поліархією» [6]. На думку Р. Даля, високий ступінь контролю громадян над своїми політичними лідерами може бути встановлений лише в тому випадку, коли дії політиків обмежуються двома ключовими механізмами: регулярними виборами і конкурентною змагальністю політичних партій, зацікавлених груп і лідерів. Автор наголошує, що хоча вибори і політична конкуренція не встановлюють правління більшості, проте вони значною мірою збільшують число та різноманітність меншин, чії переваги обов'язково беруться до уваги політичними лідерами при здійсненні політичного курсу [7, 58].

З Р. Далем полемізує відомий сучасний теоретик демократії Дж. Сартрі, який вва-

жає, що сучасна демократія має здійснювати не лише вибір (елекцію) політичних еліт, а й їхній відбір (селекцію), тобто нести в собі не лише кількісні, а й якісні характеристики. «Визначаючи демократію лише як виборну поліархію, пише Дж. Сарторі про позицію Р. Далья, ми упускаємо питання про «майстерне» функціонування системи, оскільки електоральна конкуренція не забезпечує якість результатів, а лише їх демократичний характер. Усе інше – переваги кінцевого продукту залежать від якості лідерства». Тому сучасна демократія повинна бути не просто виборною (елективною), а й головною такою, що здійснює відбір (селективною) поліархією чеснот [22, 169–171].

Сьогодні, зазначає американський дослідник Л. Даймонд, (на відміну, наприклад, від 1960-х і 1970-х рр.) більшість дослідників вбачають у демократії систему політичної влади й не зумовлюють її наявністю тих чи інших соціальних та економічних характеристик. У чому вони досі розходяться фундаментально, так це у питанні про діапазон і масштаби політичних атрибутів демократії. При цьому сучасні мінімалістські концепції демократії, які Л. Даймонд називає електоральною демократією (на відміну від демократії ліберальної) – зазвичай визнають потребу в певному наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність та участь мали реальний зміст [5, 11].

Інший сучасний дослідник Д. Растроу визначає демократію як систему правління тимчасової більшості [14, 7]. Основа демократії згідно з Д. Растроу не максимальний консенсус, але тонка грань між наявною одноманітністю (що виходить з якогось роду тиранії) та непримиренною ворожнечею

(що руйнує співтовариство через громадянську війну або сецесію)... Суть демократії у звичці до постійних спорів та примирень з питань, що постійно змінюються, та за розташування сил, що також постійно змінюються [14, 15].

Можна навести ще чимало визначень та інтерпретацій феномену демократії, які належать сучасним дослідникам, котрі часто-густо відходять або впритул наближаються до тлумачення демократії як форми народовладдя. Водночас саме як форма народовладдя демократія протягом історії людства залишається ідеалом, що ґрунтується на таких цінностях як свобода, рівність і справедливість, до здійснення якого прагнуть багато держав і народів. Проте реальна демократія ніде і ніколи не була владою народу. У кращому випадку вона була владою більшості, здійсненою не інакше як добре організованою меншістю [13, 226]. Але останнім часом, надумку деяких теоретиків кібердемократії (Г. Рейгольда, Л. Пела, Б. Бабера, Р. Роудза та ін.) з'явилися реальні можливості народовладдя завдяки інформаційно-комунікативним технологіям. У цьому контексті сучасні дослідження демократії акцентують увагу на різних формах участі громадян у прийнятті публічно-владних рішень – інтерактивній взаємодії громадян з органами управління різного рівня, заміщення місцевих і державних представницьких органів спільнотами, що самоорганізуються [15, 8]. Крім того, елементи так званої «електронної демократії» вже сьогодні впроваджуються в окремих країнах і лише час покаже наскільки вони здатні реалізувати ідею народовладдя.

## Література

1. Американские просветители. Избранные произведения. – Т. 2. – М., 1969.
2. Аристотель. Политика // Собрание соч. В 4 тт. Т. 4. – М.: Мысль, 1984. – С. 375 – 644.
3. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон. [Общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича]. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
4. Геродот. История. – М.: Наука, 1993.
5. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации / Л. Даймонд // ПОЛИС. – 1999. – № 1. – С. 10 – 25.
6. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37 – 49.
7. Даль Р. О демократии [Пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского] / Роберт Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

8. **Монтескьє Ш.-Л.** О духе законов. Книга вторая. Глава первая. – Монтескьє Ш.-Л. Избранные произведения. – М., 1955.

9. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. Проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.

10. **Падовер С.** Томас Джефферсон о демократии / С. Падовер. – СПб., 1992.

11. **Панченко Т. В.** Субсидіарність як доктринальний принцип: витоки, сутність, особливості застосування / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2007. – № 785. – С.98 – 104.

12. **Платон.** Государство // Собрание соч. В 4 тт. Т.3. – М.: Мысль, 1994. – С.79 – 420.

13. **Політологія:** Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків: Фоліо, 1998. – 735 с.

14. **Растоу Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.А. Растоу // ПОЛИС. – 1996. – № 5. – С. 5 – 15.

15. **Руденко В. Н.** Новые Афины, или электронная республика / В.Н. Руденко // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 7 – 16.

16. **Сьтин А. Г.** Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона / А. Г. Сьтин // ПОЛИС. – 2008. – № 1. – С.153 – 168.

17. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка. Передмова Андре Жардена]. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

18. **Фисун А. А.** Демократия, неопаримрнализм и глобальные трансформации: Монография / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

19. **Хабермас Ю.** Философский спор вокруг идеи демократии. — (Лекция вторая) Москва, Институт философии, апрель 1989 г. Режим доступа: <http://kant.narod.ru/habermas.htm> (2.07.2008).

20. **Шумпетер Й. А.** Капіталізм, соціалізм і демократія [Пер. з англ. В. Ружицького, П. Тарашука]. – К.: Ін-т державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, Вид-во «Основи», 1995. – 528 с.

21. **Lipset S. M.** Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // American Political Sciences Review. – 1959. – Vol. 53, – No. 1. – P. 69 – 105.

22. **Sartory G.** The Theory of Democracy Revisited / G. Sartory. – Chatham: Chatham House Publishers, 1987.

## Резюме

• У статті демократія розглядається як форма народовладдя з огляду на її тлумачення в працях видатних філософів і політологів.

• В статтє демократия рассматривается как форма народовластия, ориентируясь на ее трактовку в трудах выдающихся философов и политологов.

• In the article Democracy is regarded as a form of popular government taking into account its interpretation in the works of prominent philosophers and political scientists.